

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

FOSZTÓ LÁSZLÓ

VITÁK ÉS IRÁNYZATOK A ROMAKUTATÁSBAN

Vázlat közpolitikák kidolgozásához

Amíg a szimbolikus
autonómia
megteremtése
közösségen belül
közös rítusok révén
valósul meg,
a cigánycsoportok
tagjai gyakran
jelennek meg olyan
szerepekben is,
amelyekben a többségi
társadalmaknak
szolgáltatók
kulturális javakat.

22

1. Bevezető

■ Ez az írás a szakirodalmi áttekintés és a problémafelvezető esszé közötti átmenet. Szándékom elsősorban az, hogy az olvasót bevezessem a romák/cigányok megismerésére kidolgozott társadalomkutatási paradigmák útvesztőjébe. Bár a kiutat nem tudom megmutatni, s ez nem is lehetne célja egy rövid írásnak, remélem, hogy elolvasását követően az olvasó nem marad teljesen tanácstalan azt illetően, hogy hova juthat, ha egy ösvényen elindul valamelyik felderengő irányba, és be tud majd tájolni egy-egy elemzést, ha romákkal kapcsolatos írás kerülne kezébe. Másodsorban azokat a kortárs problémákat szeretném körüljárni a szakirodalomra támaszkodva, amelyek a roma csoportok és a többségi társadalmak viszonyaiban feszülnek, és amelyek gyakran mint megoldásra váró „cigánykérdés” jelennek meg a többségi nyilvánosságban. Azt gondolom, hogy nem létezik egységes cigánykérdés, a problémákat azonban érdemes elemeire bontva vizsgálni. Nem vállalkozom itt a romákkal kapcsolatos szakirodalom teljes feltérképezésére, sem arra, hogy kijelöljek minden lehetséges irányt, amelyet egy-egy lehetséges elemzés követhet (ez abszurd célkitűzés is volna). Azt azonban elvárhatja az olvasó, hogy betekintést nyerjen a romákkal kapcsolatos nemzetközi szakirodalom egy általam jelentősnek tartott szeletébe, illetve olyan tudományos problémákkal és vitákkal ismerkedjen meg, amelyek a romák kutatását motiválják, előreviszik. Annak érdekében, hogy áttekintésem ne maradjon a tudományos diskurzusok steril mezején, „elefántcsonttoronyba zár-

va”, írásom végén rámutatok az empirikus kutatások és a különböző lehetséges közpolitikák kapcsolódási pontjaira.

Négy részre osztom mondanivalómat: először a romák eredetével, vándorlásával és kulturális idegenségével kapcsolatos elméleteket és azok kritikáját fogom áttekinteni. A második részben a többségi társadalmak és a különböző cigány csoportok közti kapcsolatra vonatkozó értelmezésekre térek ki. Itt röviden tárgyalom a piac, a munka és az ezekkel rokon értékpreferenciák kérdését. A harmadik részben a „kulturális szolgáltatások” kérdésével, illetve a szolgáltatók és a modern média világának kapcsolatával foglalkozom. A zárórészben a modern társadalomszervezet, az állam és a romákra vonatkozó potenciális közpolitikák viszonyát vázolom.

2. A romák eredetének, meghonosodásának, illetve őshonosságának kérdése

■ A cigányok iránti tudományos érdeklődés kezdetei nyelvészekhez köthetők. A 18. század második felében több szójegyzék, tanulmánykezdemény is készült, és végül Johann Rüdiger, illetve Heinrich Grellmann publikálta azt a hipotézist, amelynek lényege, hogy az európai cigányok nyelve indiai eredetű. Kortárs nyelvészeti kutatások állítják, hogy ez a megállapítás kiállta az idő próbáját.¹ Annál inkább vitatott kérdés az, hogy a *romanit* (cigány nyelvet) beszélő populáció is indiai származású-e. A cigányok vándorlását rekonstruálták a történészek, de az arra vonatkozó bizonyítékok elégtelenek, hogy az indiai szubkontinens északi részét elhagyó népesség és a bizánci birodalomban megjelenő vándorló csoportok közt milyen folytonosság állapítható meg.² Ezért a nyelvészeti bizonyíték kulcsfontosságú eleme a történelmi rekonstrukciónak. Ugyanakkor jó példája annak is, hogy egy népességet hogyan próbál meghatározni egy bizonyos (kultúraelemző) paradigma. Ennek a megközelítésnek lényegi eleme, hogy valamilyen kulturális vonás állandó jegyként társul a populáció meghatározásához, és a csoport mint *kulturális közösség* jelenik meg. Ezzel a megközelítéssel párhuzamosan, vele gyakran rivalizálva jelen vannak azok a paradigmák, amelyek a cigányságra mint *társadalmi kategóriára* tekintenek. A definíciók ezen dualitása végigkíséri a romákkal kapcsolatos tudományos vitákat.

Ebből a szempontból a történelmi megkötéseknel maradva a cigányok középkorban elszenvedett rabsága vagy „rabszolgasága” körüli viták illusztratívák. A román fejedelemségekben (Moldvában és Havasalföldön) a cigányok hosszú ideig rabsorban éltek.³ A történészek véleménye azonban megoszlik a rabság eredetét és természetét illetően. A „régikola”, amely még a ma is legelterjedtebb elméletet dolgozta ki, azt állítja, hogy a cigányok már rabokként érkeztek a fejedelemségek területére. Ezen feltételezés szerint a tatár invázió idején rabszóra fűzve hozták volna a cigányokat, tehát a rabság intézménye még a középkori feudális politikai-gazdasági rend kiépülése előttől maradt volna fenn. P. N. Panaitescu 1939-ban publikált egy alternatív hipotézist,⁴ amelyben azt állítja, hogy a cigányság rabsága korántsem annyira régi, és azt javasolja, ahelyett, hogy a tatárjárás zavaros időszakába vetítve értelmezzük a rabság megjelenését, inkább a rabsorba kerülés fokozatos fejlődését kellene megvizsgálni.⁵ Ennek a megközelítésnek az erőssége, hogy nem egyszeri eseményben látja egy intézmény megjelenését, hanem a rabság kialakulását folyamatnak tekintti, amelyet az illető kor társadalom- és gazdaságtörténetében kell elhelyezni. A gazdasági és társadalmi feltételek adnak magyarázatot a rabság fennmaradására hosszú történelmi időszakon át. A rabság időszakát és az intézmény természetét illető történészek közötti viták korántsem zárultak le,⁶ de a vita termékenynek bizonyul a történelmi-szociológiai kérdésfelvetés miatt.

Nicolae Gheorghe és Sam Beck tanulmányai⁷ ebben az értelmezési keretben helyezhetőek el. Beck annyival fejleszti tovább ezt a modellt, hogy a cigányok *faj*ként való definícióját is az etnicitás és osztálykategóriák kölcsönhatásából vezeti le. Szerinte a cigányok fontos szerepet játszottak a feudális rendszer gazdaságában, és a feudalizmus hozta létre, illetve tartotta fenn azokat a feltételeket, amelyek a cigányok rabságához vezettek: „Amellett érvelek, hogy nem annyira a rabok száma, inkább az a szerepük volt meghatározó, amelyet betöltöttek abban, hogy az elit fenn tarthassa gazdagságát és státusát (szimbolikus értelemben is). A gazdaság egésze függött a *fierari* [cigánykovácok] és a *căldărari* [üstkészítők] munkájától. És a cigányságot fokozottan etnikai és faji jegyekkel ruházták fel, így a románok fokozottan tudták magukat megkülönböztetni tőlük, és ez a folyamat segített a román nemzeti államok és a román etnikai tudat kialakításában.”⁸

Ez az érvelés nagyon emlékeztet arra az elméletre, amelyet elsőként Judith Okely fogalmazott meg a Brit-szigeteken élő vándorcigányok kapcsán.⁹ Okely szerint nem kell ahhoz egy feltételezett indiai eredet tézisére hivatkozni, hogy a cigányok eredetét megértsük. Szerinte célravezetőbb, ha azokat a társalmi és gazdasági folyamatokat vesszük szemügyre, amelyek első megjelenésük idején fennálltak, azaz Anglia esetében a 15–16. századot, a feudalista berendezkedés összeomlásának korszakát.¹⁰ Okely ezzel az érveléssel tulajdonképpen a cigányok őshonosságának tézisést állította fel: a cigányok ősei (legalábbis részben) abból a társadalomból származnak, amelynek körében ma is élnek.

Érvelésében Beck is utal az elitek szerepére a faji besorolás kialakításának folyamatában, Okely viszont egyenesen kritizálja az értelmiségi elit egy részét, akiket ő „ciganológusoknak” (Gypsiologists) nevez, és akik szerinte a cigányság egzotikus jellegének kialakításához döntő módon hozzájárultak.¹¹ Empirikus etnográfiaja alapján megkérdőjelezi az indiai eredet egyik tartóoszlopát, a nyelvészeti argumentumot, amely két évszázadig kizárólagosan állította, hogy az Európa-szerte megtalálható vándornépesség közös ősökre megy vissza, és egy közös indo-árja nyelv örököse. Ennek ellenére, hogy sok kritika érte, Okely munkája a szociálintropológiai cigánykutatás egyik meghatározó paradigmája maradt napjainkig.

3. A munka, a piac és a gazdasági-társadalmi integráció

■ Az antropológiai romakutatások már az 1970-es évektől, Okely munkáját megelőzően elkezdődtek. Az első ilyen tanulmányokat¹² és monográfiákat¹³ az észak-amerikai roma közösségekről publikálták. A kelet-európai szocialista rendszerekben Will Guy (Csehszlovákiában), Michael Stewart (Magyarországon) és a korábban említett Sam Beck (Romániában) végzett terepkutatást és közölt tanulmányokat,¹⁴ illetve egy monográfiát.¹⁵ A rendszerváltozást követően szlovákiai¹⁶ és romániai¹⁷ roma közösségekről írott monográfiák is megjelentek. Erdélyi néprajzkutatók és antropológusok visszatérő módon végeztek terepmunkát romák közt,¹⁸ több tanulmánygyűjteményt is publikáltak,¹⁹ illetve szociológusok és antropológusok kollaboratív projekteken vettek részt,²⁰ amelyek roma közösségek életébe is betekintést nyújtottak.²¹

Ezek a tanulmányok elméletileg és módszertanilag sokszínűek, de mindenik betekintést nyújt egy-egy roma közösség életébe. Azonban ha a kutató elmélyül az általa vizsgált roma csoport társadalmának és kultúrájának leírásában, néha megfelelkezik a többségi társadalommal való kapcsolatok részletes elemzéséről, jöllehet ezek kulcsfontosságúak az illető csoport gazdasági tevékenysége és a tágabb társadalmi rendszerbe való integráció szempontjából. Ebből a szempontból is irányadónak számít Okely monográfiája; ő azzal magyarázza, hogy a cigányok nem lépnek be a munkaerőpiacra, hogy inkább a domináns kapitalista gazdaság réseibe illeszkedő mun-

kákat választanak, és a rendszeres bérmunkával szemben a független munkavállaló státusát preferálják. Ez a státus az identitásuk fontos eleme, ezáltal a bérmunka megálázó világával ellentéteztve a független (*self-employed*) státus a büszkeség forrásává válik. Gazdaságilag is funkcionális a független munkavállalás, mert olyan hajlékonyságot biztosít, amely lehetőséget nyújt azoknak a gazdasági réseknek (*nichéknek*) a hasznosítására, melyeket a kapitalista gazdaság nem tud kihasználni.²²

Michael Stewart monográfiája a kelet-európai romák helyzetének elemzését nyújtja a „létező szocializmus” idején, amikor a teljes foglalkoztatottság politikája lépett életbe. Stewart szerint a romák elfoglalták azokat a munkahelyeket, amelyeket a szocialista rendszer felajánlott számukra, de továbbra is elutasították a munkát mint önmagában való elégtételt, értéket. Ugyanakkor a szocialista „második gazdaságban” alternatív gazdasági tevékenységeket (elsősorban kereskedést) folytattak.²³ Ezek a gazdasági tranzakciók a büszkeség forrásává lettek, és a külvilágtól való függetlenség érzését biztosították. Ezáltal, bár a Stewart által tanulmányozott romák integrálódtak a szocialista gazdaságba, szimbolikusan kifejezték és újrateremtették autonómiájukat.²⁴

4. Szolgáltató nomadizmus és a média világa

■ Amíg a szimbolikus autonómia megteremtése közösségen belül közös rítusok révén valósul meg, a cigánycsoportok tagjai gyakran jelennek meg olyan szerepekben is, amelyekben a többségi társadalomnak szolgálnak kulturális javakat. Ennek illusztrálására hadd idézzek néhány, a romák és más hozzájuk hasonló népcsoportok, illetve a többségi társadalmak kapcsolatára vonatkozó megfigyelést. Ezek a népcsoportok gyakran marginálisnak tűnnek a többség szempontjából, nemritkán vándorló életmódot folytatnak, mégis fontos kommunikációs szerepük lehet.

Fredrik Barth egy nomadizáló populációkkal foglalkozó tanulmánygyűjtemény előszavában megállapítja: „Néhány dél-ázsiai csoportnál jellegzetes, hogy gyakran olyan szolgáltatásokra specializálódnak, amelyek a többségi szedentáris népesség kulcsfontosságú kulturális értékeit artikulálják: családfakészítők, színjátszók, zenészek, jósok stb. Hogyan lehetséges, hogy ezek a személyek, akiknek olyannyira különböző élettapasztalataik vannak, az egyszerű falusiak és városiak világát látásának, vágyainak és álmainak előadói és felidézői? Miképpen hatolhatnak be az általuk létrehozott kulturális produkciók ilyen sikeresen egy másik kultúra és élettapasztalat fősodrába?”²⁵

Nem tűnik erőltetettnek ezekkel a populációkkal együtt tárgyalni a romákat, és Barth előszavát követően találhatunk a kötetben roma csoportokkal foglalkozó tanulmányt is. A kelet-európai romák is gyakran specializálódtak olyan mesterségek művelésére (zenészek vagy más mulattatók, jóvendőmondók, kereskedők stb.), amelyek a többségi társadalom értékeinek és vágyainak jó ismeretét követelik meg.

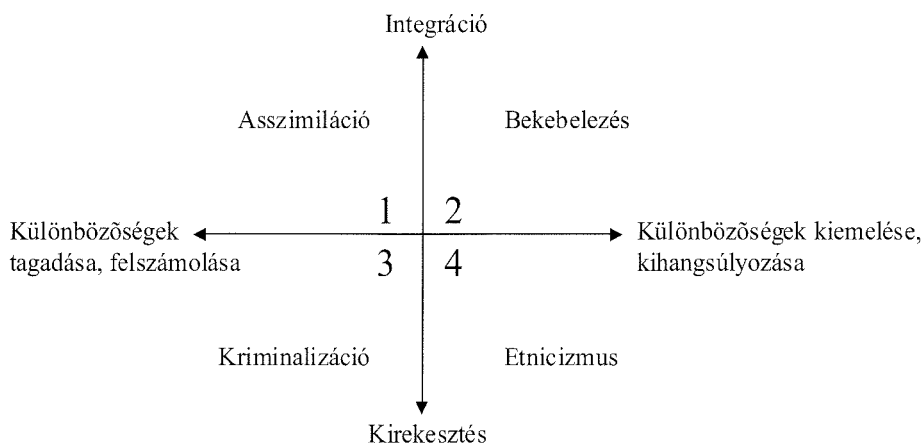
A többségi társadalmak tagjait, akik ezen szolgáltatások fogyasztói, hosszú időn át elbűvölték a „cigányokhoz” kapcsolt idealizált, egzotizált és gyakran nagyon ambivalens képzetek.²⁶ Számukra a „cigányokról” alkotott képek egyrészt az ismeretlen és félelmetes, másrészt egy megálmodott világ emblematisztikus megjelenítését szolgálják. Ezek az absztrakt képek leválnak a valós személyekről és társadalmi valóságukról, önálló életre kelnek a többség képzeletében. Sajátos életörömet és az örök jelenben élést szimbolizálják, a nehézségeken való felülemelkedés képességét. Ezt a gondolatmenetet kifejtve egy a „mezők liliomaival” foglalkozó tanulmánykötet szerkesztői megállapítják: „[b]ár úgy tűnik, ezek az emberek szó szerint mint emblémák jelennek meg, emberi lényekként mellőzhetővé válnak.”²⁷ A kötet szerzői különböző, nem kizárólag ’etnikai’ csoportokat mutatnak be, amelyek konkrét társadalmi létéről

elfeledkezve, életkörülményeiket tagadva beszél a többség vagy annak elitje. A róluk alkotott emblémák egy alternatív társadalomszerkezet modelljeként válnak a társadalmi és nemzeti ideológiák részévé vagy éppen ellenségképévé. A folyamatban a médiatechnológiáknak gyakran kulcsszerep jut. Ebben a kontextusban nem érdektelen megfigyelni a romániai kulturális elit felháborodását és elutasítását a népszerű, leggyakrabban romák által játszott zeneműfajjal, a 'manele'-vel (egyes számban *manea*) kapcsolatban. Kis figyelem a dalok szövegére elég ahhoz, hogy nyilvánvalóvá váljék egy olyan alternatív társadalomkép, amely elbűvöl egy széles népréteget, többségi és kisebbségi körében egyaránt (a magyarok közt is), és megbotránkoztatja elitjeiket.²⁸

5. Konklúziók: cigányok és közpolitikák

■ Az eddigi szakirodalmi áttekintés természetesen nem teljes. A legfontosabb tudományos viták közül sem érintettem mindegyiket (pl. a roma közösségek társadalmi emlékezetének gyakorlatai körüli vitákat²⁹ vagy a romák politikai reprezentációjának kérdéseit). De az itt bemutatott elméleti felvetések elegendők ahhoz, hogy konklúziók gyanánt egy olyan vázlat elkészítésére tegyek kísérletet, amely az állami (köz)politikák és a különböző roma csoportok viszonyát próbálja modellezni.

Első lépésként felmerül: hogyan oszthatóak a korábbi állami politikák, amelyek a romákra is hatással voltak, illetve pontosan miben áll a kortárs roma politikák számára megnyílt lehetőség? Mielőtt erre választ adhatnék, vázolom azt az erőteret, amelyben a modern állam a kulturális különbségeket „feldolgozza”. Grafikusan így ábrázolható a kulturális különbségek sorsa a modern államban (1. ábra):

1. ábra. A kulturális különbségek kezelése a modern államban

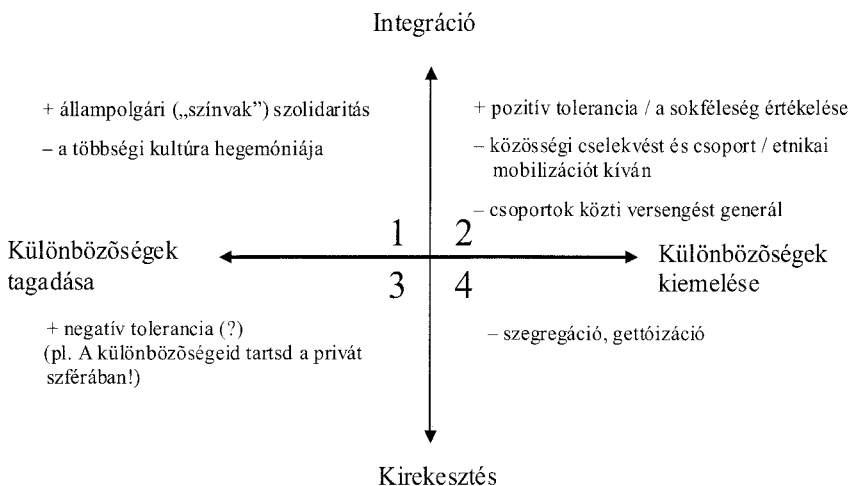
A vízszintes tengely azt ábrázolja, hogy a társadalomban található kulturális különbségek milyen elbírálás alá esnek az államépítés során. A skála egyik végpontján láthatók azok az állami stratégiák, amelyek a különbségek lekicsinyelésével, tagadásával és/vagy a különbségek felszámolására tett folyamatos próbálkozásokkal járnak, a másik végponton azok, amelyek a különbségek kiemelésével és hangsúlyozásával kísérleteznek. A függőleges tengely azt ábrázolja, hogy a kulturális különbségek tagadása, illetve kiemelése milyen szándékkal történik: integrációs vagy kirekesztő/megbélyegző céllal. A két tengely négy mezőt határoz meg, ebben a négy mezőben helyezhetőek el a modern állam belső kulturális különbségeit be-

folyásoló politikái. A mezők között az átmenet folyamatos mind vízszintes, mind függőleges irányban, és gyakran egy olyan beavatkozás, ami felszínen az egyik mezőben jelenik meg, szorosan kapcsolódik a szomszédos mezőben elhelyezhető folyamatokhoz. Ez a modell természetesen nagyon egyszerűsítő, de logikai vázlatát adja azoknak a stratégiáknak, amelyek konkrét megvalósulása bonyolult történelmi kontextusokban történik.

Az 1. mezőben azok a politikák találhatók, amelyek a társadalmi integrációt a kulturális diverzitás csökkentése és a szociokulturális homogenizáció révén tartják megvalósíthatónak. Ide elsősorban a „klasszikus” asszimilációs politikák sorolhatók. A 2. mezőben azok a törekvések állnak, amelyek a kulturális csoportok létét elfogadva azok kollektív bekebelezését célozzák. Az ide sorolható politikák sokfélék lehetnek az etnikai-nemzeti kisebbségek elismerésétől a multikulturalista megoldásokig. A 3. mező a kulturális különbségek tagadását célzó politikák árnyoldalait megvalósító törekvések mezője. Ezek a politikák, mivel nem ismerik el a kulturális csoportok különbözőséghez való jogát, a homogenizáló normáktól való eltéréseket egyéni devianciaként kezelik és kriminalizálják. Ilyen büntető célú rendelkezések gyakran kísérik az asszimilációs politikákat.

A különbségek hangsúlyozása is lehet kirekesztő hatású. A 4. mező a kulturális másság kirekesztő szándékú hangsúlyozását használó stratégiák térfele. Elsősorban a megváltoztathatatlan kulturális másságot tételező (ún. esszencialista) politikák sorolhatók ide.³⁰ Ezek közt a kulturális másságot etnicizáló (zárt etnikai csoportokat tételező) törekvések a leggyakoribbak, amelyek tagadják az identitás megváltoztatásának lehetőségét. Ezen politikák extrém formája etnikai tisztogatásokhoz vezethet.

Ebből a rövid felsorolásból is kitűnik, hogy a politikák intézményesülése az államszerkezet egészét átfoghatja az iskoláktól a börtönökig, illetve a nyilvánosság intézményeitől a rendfenntartó erőkhöz és a hadseregig. De a közvetlen beavatkozások, a politikai mobilizáció és a célzott közpolitikák mellett van egy sor olyan társadalmi-gazdasági mechanizmus, amely ezeket a politikákat kíséri, és hatással van a társadalmi értékek artikulálódására. Az egyes mezőknek megvan a többé-kevésbé explicit „ideális” társadalomképe, amely jelentéssel ruházza fel a politikákat kísérő társadalmi folyamatokat. Ennek megfelelően az egyes mezőkben különböző társadalmi értékek/ideálok helyezhetőek el, illetve az egyes politikák „társadalmi ára” is, amelyet az ideálok megvalósítása esetén „megfizetnek” a társadalmak egyes szegmensei.

2. ábra. A kulturális különbségek és a társadalmi értékek

Az 1. mezőben a kulturális különbözőségek figyelmen kívül hagyása vagy azok csökkentése az (állam)polgári szolidaritás jegyében történik, annak érdekében, hogy a társadalom minden egyes tagjának egyenlő részvételi esélyt biztosítson a közügyekben, illetve a munkaerőpiachoz való hozzáférésben. Ennek érdekében egy többségi nemzeti kultúrát emel hegemónikus pozícióba, és az ehhez való alkalmazkodás „árát” leginkább azok a nyelvi-kulturális kisebbségek fizetik meg, amelyek a többség nyelvét és a nemzeti kultúrát kénytelenek elsajátítani annak érdekében, hogy teljes jogú állampolgárok lehessenek. A „színvak” szolidaritás elvárásai gyakran csak részlegesen teljesülnek bőrszín vagy más külső jegyek alapján diszkrimináló társadalmakban. A kortárs világrendszerben zajló folyamatok hatására az ebbe a mezőbe sorolható politikák népszerűsége világszerte csökkent, elsősorban a 2. mezőben megjelenő stratégiák javára.

A 2. mezőben a kulturális másságot „csoportok” formájában integráló politikák ideálja egy toleráns, a kulturális sokszínűséget értékelő társadalom. A gyakorlatban ezeknek a politikáknak is megvan a társadalmi ára: „kulturák” mentén szerveződő csoportokat és közösségi cselekvést kívánnak. Az ilyen csoportalkotás és mobilizáció következtében a célnépesség belső sokszínűsége csökken, belső kisebbségei hátrányba kerülnek. A 2. mező politikái ugyanakkor csoportok közti versengést is generálnak, és ennek a versengésnek gyakran azok a kisebbségek a vesztesei, amelyek nyilvános identitásukat nem kulturális/etnikai határok mentén artikulálják, illetve tagjaikat nem mozgósítják (vagy gyengén mozgósítják) konvencionális politikai cselekvésre.

A 3. és 4. mező a kulturális különbségek tagadása/kiemelése által ható politikáknak a kirekesztésre irányuló társadalmi tendenciáit tartalmazza. Bár a negatív tolerancia³¹ lehetősége elvben adott a 3. mező esetében (pl. ha a különbözőségek gyakorlása a privát szférára korlátozódik), ez a mező leginkább a másság gyökeres elutasítását és a xenofóbia megnyilvánulásait tartalmazza. A 4. mezőben jelennek meg a szegregációs és gettóképződést generáló társadalmi attitűdök, ezek a 2. mező árnyoldalaiként utalnak arra, hogy a különbségek kijelölésén és elismerésén alapuló politikák sérülékenyek, ha a kulturális csoportok és a társadalmi rétegződés „egymásra csúsznak” (pl. a szegénység etnicizálódása révén).³²

Ezt a modellt áttekintve nem túlzás talán kijelenteni, hogy a „cigánykérdés” megoldására tett különböző javaslatok széles körben mozognak.³³

A kelet-európai államok szocialista kisebbségi politikái eltérőek voltak abban, hogy inkább az 1., 3. vagy esetleg 2. mezőbe sorolható politikákat szorgalmaztak a romákkal kapcsolatban. Néhol a roma folklór és etnikus kultúra megjelenhetett a nyilvánosságban, mint pl. Bulgáriában vagy Macedóniában,³⁴ esetleg olyan egzotizált formákat öltött, mint a Szovjetunióban,³⁵ ám ezzel együtt ezek az államok megpróbálták asszimilálni a romákat.³⁶ De talán az itt bemutatott tudományos viták is segíthetnek abban, hogy árnyaltabb, hatékonyabb és az alul lévőké számára is kielégítőbb politikák elképzelhetővé és kivitelezhetővé váljanak.

■ JEGYZETEK

1. Yaron Matras: The Role of Language in Mystifying and Demystifying Gypsy Identity. In: The Role of the Romanies: Images and Counter-Images of 'Gypsies'/Romanies in European Cultures. Szerk. Nicholas Saul – Susan Tebutt. Liverpool University Press, Liverpool, 2004. 53–78.

2. Úgy tűnik, hogy a kortárs populációgenetikai kutatások olyan eredményekre vezettek, amelyek valószínűsítik, hogy a romák ősei egy specifikus (indiai eredetű) populációból származnának. Vö. A. Gusmao et al.: A Perspective on the History of the Iberian Gypsies Provided by Phylogeographic Analysis of Y-Chromosome Lineages. *Annals of Human Genetics* 2008. 72 (2). 215–227; illetve Radu P. Iovitiță – Theodore G Schurr: Reconstructing the Origins and Migrations of Diasporic Populations: The Case of the European Gypsies. *American Anthropologist* 2004. 106 (2). 267–281.

3. Viorel Achim: Țiganiii în istoria României. Editura Enciclopedică, Buc., 1998. 31–119.

4. Lásd i. m. 34. lábjegyzet.

5. Lásd még P. N. Panaitescu: *The Gypsies in Wallachia and Moldavia. A Chapter of Economic History. Journal of the Gypsy Lore Society. Third Series.* 1941. 15. 58–72.
6. Viorel Achim, a romák történetéről szóló legfrissebb összefoglaló munka szerzője a rabság tekintetében a „régli iskola” híve (vö. Achim: i. m. 31–34.). A historiográfiai vitákat és a publikált forrásokat illetően lásd még Viorel Anăstăsoaie áttekintését: *Roma/Gypsies in the History of Romania: An Old Challenge for Romanian Historiography. Romanian Journal of Society and Politics* 2003. 3 (1). 262–274.
7. Sam Beck: *The Origins of Gypsy Slavery in Romania. Dialectical Anthropology* 1989. 14. 53–61. Nicolae Gheorghie: *Origins of Roma’s Slavery in the Romanian Principalities. Roma* 1983. 7 (1). 12–27.
8. Sam Beck: i. m. 61. (Fordítás tőlem – F. L.)
9. Judith Okely: *The Traveller-Gypsies. Cambridge University Press, Cambridge, 1983.*
10. I. m. 12.
11. I. m. 3–27.
12. Werner Cohn: *Some Comparisons between Gypsy (North American Rom) and American English Kinship Terms. American Anthropologist* 1969. 71 (3). 476–482; *The Gypsies. Menlo Park, 1973*; Carol Silverman: *Everyday Drama: Impression Management of Urban Gypsies. Urban Anthropology* 1982. 11 (3–4). 377–398.
13. Rena C. Gropper: *Gypsies in the City: Culture Patterns and Survival. Darwin Press, Princeton, 1975*; Matt T. Salo – Sheila M. G. Salo: *The Kalderas in Eastern Canada. National Museums of Canada, Ottawa, 1977.*
14. Sam Beck: *Ethnicity, Class, and Public Policy: Țigani/Gypsies in Socialist Romania. In: Papers for the V. Congress of Southeast European Studies, Belgrade, September 1984. Szerk. Kot K. Shangriladze – Eica W. Townsend. Slavica Publishers, Columbus, 1984. 19–38; Racism and the Formation of a Romani Ethnic Leader. In: Perilous States: Conversations on Culture, Politics, and Nation. Szerk. George Marcus. The University of Chicago Press, Chicago and London, 1993. 165–186; Will Guy: *Ways of Looking at Roms: The Case of Czechoslovakia. In: Gypsies, Thinkers and Other Travellers. Szerk. Farnham Rehfisch. Academic Press, London, 1975. 201–229.**
15. Michael Stewart: *The Time of the Gypsies. Westview Press, Boulder, 1997. 302.*
16. David Z. Scheffel: *Svinia in Black & White: Slovak Roma and Their Neighbours. Broadview Press, Peterborough, 2005.*
17. Ada Engebrigsten: *Exploring Gypsiness: Power, Exchange, and Interdependence in a Transylvanian Village. Berghahn Books, Oxford, 2007.*
18. Egy áttekintés itt található: Ferenc Pozsony: *The Achievements and Tasks of Gypsy Research in Transylvania. In: Studies in Roma (Gypsy) Ethnography 10. Szerk. Zsuzsanna Bódi. Magyar Néprajzi Társaság, Bp., 2001. 16–32.*
19. Helykeresők? Roma lakosság a Székelyföldön. Szerk. Bodó Julianna. Pro-Print — KAM, Csíkszereda, 2002; Egy más mellett élés. A magyar–román, magyar–cigány kapcsolatokról. Szerk. Gagyi József. Pro-Print – KAM, Csíkszereda, 1996; Lokalitások, határok, találkozások. Tanulmányok erdélyi cigány közösségekről. Szerk. Ilyés Sándor – Pozsony Ferenc. Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 15. Kriza János Néprajzi Társaság, Kvár, 2007; *Modele de convietuire in Ardeal. Zábala. Szerk. Pozsony Ferenc – Remus Gabriel Anghel. Asociația Etnografică Kriza János, Cluj, 1999.*
20. *Interculturalism and Discrimination in Romania. Szerk. François Rüegg – Rudolf Polenda – Călin Rus. Freiburger Sozialantropologische Studien. Lit Verlag, Münster, 2006.*
21. A posztzocialista korszakban a romániai roma csoportok körében folytatott intenzív kutatások eredményeként egy újabb generáció tanulmányai is napvilágot láttak: Berta Péter: *Ethnicisation of value – the value of ethnicity: The prestige-item economy as a performance of ethnic identity among the Gabor of Transylvania (Rumania). Romani Studies* 2007. 17 (1). 5. 31–65; Liviu Chelcea – Puiu Lățe: *România profundă în comunism. Editura Nemira Buc., 2000; Foszító László: The Revitalization of Diverging Rituals: The Case of Roma and Gadje in a Transylvanian Village. The Anthropology of East Europe Review* 2007. 25 (2). 121–131; Martin Olivera: *Romanès: ou L’intégration traditionnelle des Gabori de Transylvanie. Université Paris X, Nanterre, 2007; Johannes Ries: Welten Wanderer. Über die kulturelle Souveränität siebenbürgischer Zigeuner und den Einfluss des Pfingstchristentums. Ergon Verlag, Würzburg, 2007.*
22. Judith Okely: i. m. 53–54.
23. Michael Stewart: i. m. 97–111; 41–80. Uő: *Gypsies, Work, and Civil Society. In: Market Economy and Civil Society in Hungary. Szerk. Chris Hann. Frank Cass, London, 1990. 141–162; Gypsies, the Work Ethic, and Hungarian Socialism. In: Socialism: Ideals, Ideologies, and Local Practice. Szerk. Chris Hann. Routledge, London and New York, 1993. 187–203.*
24. Michae Stewart 1993. 204–231.
25. Fredrik Barth: *Preface. In: The Other Nomads: Peripatetic Minorities in Cross-Cultural Perspective. Szerk. Aparna Rao. Böhlau Verlag, Köln, 1987. VII–XI, XI.*
26. Alaina Lemon: *Between Two Fires: Gypsy Performance and Romani Memory from Pushkin to Post-socialism. Duke University Press, Durham, 2000; Mattijs van de Port: Gypsies, Wars, and Other Instances of the Wild: Civilisation and Its Discontents in a Serbian Town. University of Amsterdam Press, Amsterdam, 1998.*
27. Sophie Day – Evthymios Papataxiarchis – Michael Stewart: *Consider the Lilies of the Field. In: Lilies of the Field: Marginal People Who Live for the Moment. Szerk. Sophie Day – Evthymios Papataxiarchis – Michael Stewart. Westview Press, Boulder, 1999. 1–24. 22.*
28. Sipos Zoltán: *Nassolnak: Miért buliznak manele-re a székelyek? Transindex* 2005. febr. 1. <http://media.transindex.ro/?cikk=2971>.
29. Michael Stewart: *Remembering Without Commemoration: The Mnemonics and Politics of Holocaust Memories among European Roma. Journal of the Royal Anthropological Institute (N.S.)* 2004. 10. 561–582.
30. A náci Németország példájával kapcsolatban lásd Michael Burleigh – Wolfgangippermann: *The persecution of Sinti and Roma, and other ethnic minorities. The Racial State: Germany 1933–1945. Cambridge University Press, Cambridge, 1991. 113–135.*

31. A pozitív/negatív tolerancia megkülönböztetést Robert Hayden használja: Intolerant Sovereignities and 'Multi-multi' Protectorates: Competition over Religious Sites and (In)tolerance in the Balkans. In: Postsocialism: Ideals, Ideologies, and Practices in Eurasia. Szerk. Chris Hann. Routledge, London, 2002. 159–179. 160. sk., hogy megkülönböztesse az egymás ügyeibe való be nem avatkozás pragmatikus magatartását (ezt nevezi Hayden negatív toleranciának) a másságot mint értéket felkaroló attitűdtől (az ún. pozitív toleranciától).
32. Poverty, Ethnicity, and Gender in Eastern Europe During the Market Transition. Szerk. Rebecca Jean Emigh – Iván Szelényi. Praeger, Westport, 2001; Szelényi Iván –Ladányi János: A kirekesztettség változó formái. Közép- és délkelet-európai romák történeti és összehasonlító vizsgálata. Napvilág Kiadó, Bp., 2004.
33. Zoltán Barany: The East European Gypsies. Regime Change, Marginality and Ethnopolitics. Cambridge University Press, Cambridge, 2002. 112–153.
34. Carol Silverman: Roma of Shuto Orizazi, Macedonia: Class, Politics, and Community. In: East European Communities. The Struggle for Balance in Turbulent Times. Szerk. David Kideckel. Westview Press, Boulder, 1995. 197–215.
35. Vö. Alaina Lemon: i. m.
36. Lásd például Csehszlovákia és Magyarország esetét. Will Guy: i. m.; Michael Stewart: i. m. 1993, 2001.

